

ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ І ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША (ДРУГА ПОЛ. ХІХ ст. – ПЕРША ПОЛ. 80-х рр. ХХ ст.)

Науковий інтерес до національної педагогічної думки значно активізувався у контексті сучасних освітніх реформаційних процесів, що зумовлено, зокрема, необхідністю переосмислення, а подекуди введення у науковий обіг педагогічних ідей українських освітніх діячів, які жили і працювали в різні історичні періоди. Це дасть можливість всебічно охарактеризувати вітчизняну педагогічну думку в її генетичних, причинних та інших зв'язках із загальними закономірностями розвитку освіти в Україні.

Радянський період відзначався однозначністю, формалізацією і тенденційністю наукового пошуку, особливо стосовно педагогічного процесу другої половини ХІХ ст., у тому числі просвітницької діяльності інтелігенції. Тотальна політизація оцінок та канонізований режим не дозволяли історикам педагогіки об'єктивно поглянути на реальний внесок і досягнення діячів освіти і культури у сфері просвіти народу, які мали місце у дореволюційну епоху. Так, дослідження педагогічного доробку окремих персоналій «...подавалися в політико-ідеологічному вимірі. Їхній внесок у педагогічну думку, іноді досить значний, а інколи й вигаданий, надуманий, неодмінно пропускався крізь класово-партійне сито» [12, с. 39].

Модерна соціально-політична й ідеологічна ситуація, із притаманним їй ідейним плюралізмом, зверненням учених до цивілізаційних, культурологічних, соціокультурних підходів до історико-педагогічних подій зумовили переосмислення вітчизняного педагогічного досвіду, в тому числі періоду другої половини ХІХ ст. Сучасні дослідники української педагогічної думки О. Адаменко, Н. Антонець, Л. Березівська, Л. Бондар, Н. Дічек, О. Петренко, Н. Побірченко, Н. Сейко, О. Сухомлинська, Т. Філімонова та ін. вперше вводять до історико-педагогічного дискурсу новаторські погляди й ідеї забутих педагогічних діячів, по-новому прочитують творчу спадщину відомих педагогів, дають якісно нову оцінку історико-педагогічним явищам минулого.

Водночас джерельна база історії педагогіки розширюється, до наукового обігу вводяться нові історичні документи, архівні матеріали, ма-

ловідома наукова література та ін. Це, у свою чергу, потребує серйозного підходу до наукової літератури, її дослідницького аналізу з урахуванням методологічних принципів історіографії.

Мета статті – здійснити історіографічний аналіз дослідження педагогічної і просвітницької діяльності Пантелеймона Куліша (друга пол. ХІХ ст. – перша пол. 80-х рр. ХХ ст.).

Про вмотивовану необхідність історіографічних досліджень в історії педагогіки наголошував ще у 40-х рр. ХХ ст. видатний представник радянської історико-педагогічної науки В. Струминський: «...необхідно не тільки тому, що вони дають економію часу, дозволяючи не повторювати уже зроблених помилок і не відкривати уже відкритих істин. Вони необхідні й тому, що забезпечують можливість найбільш раціональної постановки наступних завдань дослідження, які виходять із критичного огляду усієї раніше проробленої роботи» [11, с. 80]. Такі радянські вчені, як Є. Городеський і М. Нечкіна писали, що історіографія «...дає можливість ученим позбавитися від обмежених рамок роботи тільки «на своїй ділянці», економити сили і зосередити їх на дійсно важливих і невирішених проблемах, поставити свою роботу у зв'язку зі всіма процесами сучасних історичних досліджень» [10, с. 98]. У цьому контексті Е. Днепров писав: «Без серйозних історіографічних досліджень неможливо усвідомити процес розвитку історико-педагогічного знання, виявити у ньому лакуни і визначити перспективи подальшої роботи в історії педагогіки... Історіографія не зовнішній атрибут історичного дослідження, але перша обов'язкова умова проведення цього дослідження, перший показник його культури» [4, с. ХІІ; LVІІ].

Історіографічний аналіз дослідження педагогічної персоналії П. Куліша здійснювався нами відповідно до виділеної періодизації розвитку історико-педагогічної науки, розробленої сучасним дослідником історії педагогіки, доктором педагогічних наук, професором Н. Гупаном. Етапи запропонованої вченим періодизації чітко обґрунтовані, визначені не тільки відповідно до змін у суспільному житті України, а й у пробле-

матиці, змісті, методології, підходах до вивчення педагогічних явищ на тому чи іншому етапі розвитку історико-педагогічної науки [3, с. 22].

Перший етап (друга половина XIX ст. – 1916 рік) – становлення загальних основ вивчення творчої спадщини вченого. Дослідження у межах цього етапу були спрямовані в основному на вивчення, систематизацію та упорядкування біографії П. Куліша. У цей час опубліковано його широку кореспонденцію з різними громадськими діячами, що давало фактичний матеріал для наступних досліджень різнобічної спадщини вченого.

У біографічних працях В. Щурата («До історії останнього побуту П. Куліша у Львові», 1898), Б. Грінченка («П. А. Кулиш: биографический очерк», 1899), О. Маковея («Панько Омелькович Кулиш: огляд його діяльності», 1900), В. Шенрока («П. А. Кулиш: биографический очерк», 1901), І. Пулюя («Кілька споминів про Куліша і його дружину Ганну Барвінок», 1905) встановлено основні події життя і творчості вченого; схарактеризовано середовище, у якому відбувалося становлення його світоглядних переконань; описано окремі аспекти педагогічної роботи П. Куліша в освітніх закладах Луцька, Рівного, Києва, С.-Петербургу; вказується на його просвітницьку діяльність, зокрема заснування «Друкарні П. А. Куліша», видання книг для простого народу, у тому числі «Граматки»; участь у першому загальноукраїнському журналі «Основа»; перекладу «Біблії» українською мовою тощо. Водночас не здійснено аналіз його педагогічних праць, художніх творів з метою виокремлення загальнопедагогічних поглядів та ідей, а його просвітницька праця розглядалася у загальному культурологічному аспекті.

Варто зазначити, що джерельною базою наукових праць цього періоду виступали спогади П. Куліша, його сучасників, зокрема Ганни Барвінок та В. Білозерського, епістолярна спадщина, що вмотивовує суб'єктивність деяких тверджень. Разом з тим, зазначені праці написані у перші десятиріччя після смерті вченого, тому їм притаманне «небайдуже» ставлення до висвітлення життєтворчості вченого і намагання підсилити його значення в історії українського народу, виправдати, а не з'ясувати істинні умови суперечливості його особистості.

Другий етап – 1917 – 20-ті роки XX ст. – характеризується активізацією досліджень педагогічно-просвітницької спадщини П. Куліша, новими методологічними підходами у її вивченні, що значною мірою зумовлювалося докорінними змінами в суспільно-політичній та соціокультурній ситуації в Україні. Активізація національного руху, піднесення національної свідомості української інтелігенції, політика україн-

зації сприяли появі значної кількості статей і праць, що пропагували ідеї педагогів минулого і були пов'язані з національною освітою, з вивченням історії батьківщини і рідного краю [3, с. 27].

Постать П. Куліша як світоча національної ідеї, його просвітницька діяльність стали чи не провідною темою досліджень українських учених. Саме в цей час було закладено основи сучасного кулішевознавства і вперше з'явився сам термін як окремих наукових напрямків вивчення життєвого і творчого шляху П. Куліша [7, с. 3].

Аналіз кулішевознавчих статей і наукових праць цього етапу свідчить, що для них є характерними об'єктивна оцінка, уважне вивчення, критичність зауважень, поважливе ставлення до автора, нова інформативна насиченість. Передумовою цього став ряд причин, зокрема: пройшов певний час після життєвих подій і смерті П. Куліша, що дало змогу об'єктивніше оцінити суспільні явища того часу, погляди письменника, його творчість; побачила світ значна частина його творів, що зробило доступними для розуміння творчі переконання автора; післяреволюційна ситуація уможливила дослідження архівів у Петербурзі й Тулі стосовно процесу 1847 р., заслання П. Куліша, а також звільнення його з російського підданства; нечіткість, помилковість висновків, уміщених у раніше опублікованих авторських матеріалах, невідповідність їх новій фактичній інформації. Внаслідок цього перед дослідниками постало завдання – поповнити наявний фактологічний матеріал, віднайти і впорядкувати архівні дані, визначити їхню вартісність, вірогідність, а на їх підставі робити вже загальний аналіз і синтез, висновки, що мали «охопити всю особу і всю творчість письменника» [5, с. 10].

У цей період вийшла низка біографічних робіт про П. Куліша за авторством Д. Дорошенка, Є. Кирилюка, І. Ткаченка. Постать вченого як невтомного борця за національний розвиток рідного народу, фундатора його національної самосвідомості, теоретика і практика української ідеї охарактеризована у праці С. Єфремова «Історія українського письменства» (1924).

Значний внесок у розвиток кулішевознавства цього етапу зробив Є. Кирилюк своїм доробком «Бібліографія праць П. О. Куліша та писань про нього». Це цілісний, систематичний бібліографічний покажчик творів П. Куліша, а також наукових розвідок про нього, поданих у хронологічній послідовності включно по 1927 рік.

Фактологічність та різноманітність праць цього етапу про життя і творчість П. Куліша викликала необхідність класифікувати їх за напрямками діяльності просвітника та за певними сто-

ронами висвітлення його творчого шляху. Нами виділено дослідження, які висвітлюють видавничу, етнографічну, літературно-критичну, педагогічну, перекладацьку діяльність П. Куліша.

Внесок П. Куліша в *етнографічне вивчення українського народу*, його роль у збереженні творів народної поезії, у виданні етнографічного матеріалу стали предметом дослідження І. Айзенштока («Українські Преданія» П. Куліша», 1927), А. Лободи («П. О. Куліш – етнограф», 1919; «До літературної історії Кулішевих «Записок о Южной Руси», 1923), В. Петрова («Етнографічні оповідання П. Куліша», 1930), П. Руліна («До історії української етнографії», 1926), Ф. Савченка («Етнографія і фольклор», 1929), І. Теліги («Куліш-критик (Принцип етнографічної точності)», 1929), К. Юрченко («Українські народні думи», 1927) та ін.

Тему *літературної критики* П. Куліша продовжували С. Єфремов («Біля початків української критики: (Куліш як літературний критик)», 1919), А. Ковалівський («З історії української літератури й критики», 1926), П. Рулін («Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя», 1919) та інші.

Творча праця П. Куліша представлена і *видавничою діяльністю*, завдяки чому йому вдалося видати значну кількість не лише своїх творів, а й науково-просвітницької літератури українською мовою, що мало потужний вплив на освітнє відродження України. З його ініціативи побачили світ твори М. Вовчка, М. Гоголя, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Левицького. Із друкарні П. Куліша вийшли альманахи «Хата» (1860), перший загальноукраїнський журнал «Основа» (1861–1862), де друкувалися твори українських письменників, актуальні статті й розвідки з питань народної освіти, економіки, суспільних процесів, які зміцнювали фундамент національно-визвольного руху другої половини XIX ст. (В. Міяковський «Куліш і Квітка», 1918; П. Рулін «П. О. Куліш як дослідник і критик М. В. Гоголя», 1919; В. Міяковський «Куліш і цензура», 1918 та ін.).

Педагогічна діяльність П. Куліша в дослідженнях 20-х рр. XX ст. представлена незначною кількістю праць: С. Дорош «Пантелеймон Куліш», 1919; В. Міяковський «З просвітньої діяльності П. А. Куліша», 1919; М. Стороженко «До біографії Куліша. Куліш у Києво-Печерській школі», 1923; І. Ткаченко «П. О. Куліш педагогом», 1927.

Праця педагога-просвітника *над перекладом Святого Письма* стала предметом вивчення Н. Сагарди («Переклади Св. Письма на українську мову в XIX і XX ст.», 1919 та «Поетичні переклади П. О. Кулішем Св. Письма», 1919). Окремі аспекти перекладацької діяльності досліджували

П. Житецький, В. Крижанівський, М. Комаров та ін.

Отже, в межах другого етапу дослідження постаті П. Куліша здійснювалися активні розвідки його життєвого і творчого шляху, що сприяло появі окремого наукового напрямку – кулішевознавства, провідною темою якого було вивчення різнобічної діяльності вченого, обґрунтування високої оцінки його діяльності, яка сприяла відродженню національної ідеї.

Третій етап досліджень про П. Куліша – 30-ті – перша половина 80-х рр. XX ст. – характеризується вивченням педагогічно-просвітницької діяльності П. Куліша з позицій радянської історіографії. Як зауважив Н. Гупан, такий критерій «...добору історико-педагогічного матеріалу призводив до прямого викривлення ідей видатних педагогів минулого, до зведення загальної картини історико-педагогічного процесу в більшовицьку схему» [3, с. 28]. З цих позицій П. Куліш отримав ярлик «українського буржуазного націоналістичного діяча». Його національні погляди штучно замовчувалися, ім'я викреслювалося з історії української культури, зокрема освіти, а якщо часом децю і мовилося, то упереджено, тенденційно. Пояснення такого підходу вчених до висвітлення педагогічної спадщини П. Куліша та інших педагогів цього періоду дає О. Сухомлинська, зазначаючи, «...що вибір персоналій, висвітлення біографічних фактів життя, змісту і напрямів їх творчості завжди залежали від політичного й ідеологічного впливу. Бували роки, коли історик педагогіки повністю й беззастережно віддавався політиці на шкоду педагогіці» [12, с. 38].

Наприклад, історик літератури М. Бернштейн, досліджуючи літературно-критичну діяльність П. Куліша, писав, що світогляд П. Куліша, його погляди мали «ліберально-буржуазний, націоналістичний характер» [1].

Український літературознавець О. Білецький у праці «Історія української радянської літератури» (1964) стверджував, що поява буржуазно-національних тенденцій у літературі пов'язана із діяльністю П. Куліша і помітно позначилася на українському літературному процесі, до того ж вони мали яскравий контрреволюційний, антинародний характер [2].

Такої оцінки дістала постать П. Куліша в історико-літературному нарисі І. Пільгука, де письменник критикувався за надмірне захоплення історичним минулим, яке «викликало романтичні мрії та уявлення», від яких, на думку автора, «беруть початок і націоналістичні ідеалізовані його погляди на козацьку старшину, на гетьманську владу» [8, с. 157]. Автор підкреслив, що в радянському літературознавстві засуджувалася «шкідлива Кулішева концепція «відрубності» української літератури від інших літератур,

як концепція націоналістична» [8, с. 176]. У передмові до «Вибраних творів» П. Куліша І. Пільгук зазначив, що постать письменника можна правильно оцінити «тільки на основі марксистсько-ленінської ідеології», а також дорікав за те, що той «недооцінював значення російської літератури для української, пропагував ідею відрубності, виходячи з протиставлення української літератури, мовляв, наскрізь демократичної і єдиної у своїх суспільних інтересах, – літературі російській, мовляв, наскрізь аристократичній» [9].

Радянська енциклопедія визначає постать П. Куліша як українського «буржуазного письменника», що посідав у «Кирило-Мефодіївському товаристві ліберально-поміщицькі позиції», а в 70-х рр. XIX ст. утвердився на «позиціях українського буржуазного націоналізму, реакційного слов'янофільства». Його погляди характеризуються як «консервативні», «реакційні». Підкреслено «реакційно-романтичні тенденції» у збірках автора «Хуторна поезія», «Хуторні недогарки», а щодо збірки віршів «Дзвін» зазначено, що вона ідейно протистояла революційній позиції Т. Шевченка [6].

Загалом у радянській історіографії творча спадщина П. Куліша та його особистість були однозначно негативними. Він протиставлявся Т. Шевченку. Останнього виставляли революційним демократом, захисником народу, проте антиподом завжди виступав П. Куліш – прибічник консервативного й реакційного табору. Тому їх не просто протиставляли, а й вважали ворогами.

Отже, дослідження творчої діяльності П. Куліша радянськими літературознавцями відзначаються тенденційністю, упередженістю, ідеологізацією, внаслідок чого її висвітлення було піддано значним деформаціям. Особистість П. Куліша мала характеристику «українського буржуазного націоналіста», що й визначало методологічний інструментарій кулішевознавчих досліджень радянської історіографії.

Якісні зміни у методологічних підходах дослідження творчої спадщини П. Куліша пов'язані із *четвертим етапом*, що почався в історико-педагогічній науці в другій половині 80-х рр. XX ст. Демократизація українського суспільства сприяла інтенсивному вивченню прогалин в історії української педагогіки; дослідники зверталися до аналізу й осмислення окремих явищ та процесів минулого, педагогічних персоналій, що раніше, в силу різних причин, не вивчалися [3, с. 30]. До числа вітчизняних педагогів, теоретичні погляди яких довгий час не були включені до педагогічної науки, належить і П. Куліш.

Зазначений етап, що характеризується великою кількістю досліджень різних аспектів

творчої спадщини П. Куліша, зокрема літературної, фольклорної, перекладацької, історичної, історіософської тощо та вирізняється новими методологічними підходами, потребує окремого висвітлення для повного розуміння історіографічних підходів у цей час.

Історіографічний аналіз літератури з проблеми дослідження (друга пол. XIX ст. – перша пол. 80-х рр. XX ст.) дав змогу встановити, що творча спадщина П. Куліша вивчалася як письменницька, літературознавча, етнографічна, історична, філософська, перекладацька відповідно до методологічних підходів розвитку науки на кожному з етапів. Частково досліджена проблема просвітницької діяльності П. Куліша крізь призму боротьби за національне відродження України, культурно-освітнього розвитку українського народу. Однак, педагогічно-просвітницька спадщина П. Куліша вивчалася побіжно, фрагментарно, без належної оцінки його внеску в розвиток української педагогічної думки. Перспективним у цьому аспекті є укладання повного бібліографічного покажчика з досліджуваної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бернштейн М. Д. Пантелеймон Куліш / М. Д. Бернштейн // Історія української літературної критики / [упоряд. : М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, П. М. Федченко та ін.] – К. : Наук. думка, 1988. – С. 125–137.
2. Білецький О. Історія української радянської літератури / О. Білецький. – К., 1964.
3. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Нестор Миколайович Гупан. – К. : «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
4. Днепров Э. Д. Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918–1977) : библиогр. указ. / Э. Д. Днепров ; Акад. пед. наук, НИИ общ. педагогики. – М. : НИИ ОП, 1979. – 446 с.
5. Єфремов С. Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша / С. Єфремов // Пантелеймон Куліш : зб. пр. комісії для видавання пам'яток новітнього письменства. – К. : [б.в.], 1927. – С. 5–11.
6. Куліш Пантелеймон // Українська Радянська Енциклопедія. – К. : [б.в.], 1962. – Т. 7. – С. 478.
7. Пантелеймон Куліш: матеріали і дослідження / М. Жулинський (ред.); НАН України, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, Львівське відділення. – Львів ; Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 2000. – 413 с.
8. Пільгук І. І. Пантелеймон Куліш / І. І. Пільгук // Історія української літератури : Література другої половини XIX ст. – К., 1966.

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ В ОСОБАХ

- С. 149–177.
9. Пільгук І. І. Пантелеймон Куліш / І. І. Пільгук // Пантелеймон Куліш: вибрані твори. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1969. – С. 3–45.
10. Развитие советской исторической науки. 1970–1974. – М.: Наука, 1975. – 479 с.
11. Струминский В. Я. Педагогика Киевской Руси как предмет исторического изучения / В. Я. Струминский // Ученые записки государственного научно-исследовательского института школ НКП РСФСР. – Т. III. – вып. I. – М., 1940.
12. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / Ольга Сухомлинська. – К.: А.П.Н., 2003. – 68 с.